

*Світлана Лавриненко***ВЕРБАЛІЗАЦІЇ СМИСЛОВИХ КОНТУРІВ ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ**

У статті розглянуто вербалізації смислових контурів народноюрідичної інформативності українського героїчного епосу. Аналіз свідчить, що тексти дум включають систему етнодетермінованих індексацій первісних уявлень сфери природного, сімейного, майнового, адміністративного права.

Ключові слова: українська дума, народноюрідична інформативність.

Дослідження способів взаємодії ментальної та вербальної картин світу носія етнічної свідомості, спроби осмислення діалектики переходу від світоглядної до мовно-когнітивної парадигми відбивають сучасні потреби гуманітарного пізнання, а отже, посідають важливе місце у колі актуальних завдань лінгвістики ХХІ століття. Вивчення мовного оформлення первинних правових уявлень, відтворених усною традицією, є дотичним до зазначеної проблематики. У працях провідних знавців природи фольклорного слова С. Єрмоленко [7], Л. Дунаєвської [6], В. Давидюка [5], В. Жайворонка [8], В. Кононенка [10] неодноразово йшлося про непересічну роль народної творчості в збереженні цілісної системи важливих знаків етнобуття. Здійснений О. Івановською [9], М. Гримич [3], І. Усенко [15] аналіз енграм звичаєвого права засвідчує, що традиційна культура завжди була осередком формування етноправових уявлень. Народноюрідичний потенціал фольклорного тексту реалізується через мовні фіксації елементів правової свідомості, правових норм, правових відношень. Тексти українських дум презентують вказівки на носіїв правового досвіду та правові прецеденти. Вивчення способів вербалізації народноюрідичних уявлень, закодованих думовим епосом, потребує на увагу через брак спеціальних розвідок такого типу.

Метою статті є логіко-семантико-когнітивне дослідження енграм стихійної правосвідомості, відтворених народними думами. Завдання пов'язані з виявленням мовного підґрунтя правової культури українців та пошуками вербальних свідчень участі різних членів суспільства в правовому житті етносу.

Фіксації квантів правосвідомості представлені в аналізованих текстах системою первісних кваліфікацій, здійснених персонажами й виконавцями та дешифрованих реципієнтами фольклорних творів.

З точки зору сучасної юриспруденції «сфера правосвідомості є необхідним елементом генезису, функціонування та розвитку права» [4, с. 6]. Національна правосвідомість – вагоме свідчення етнічної самоідентифікації: стрижневий комплекс юридичної компетенції формується з приводу і на основі осмислення суб'єктом (людиною, групою, громадою, народом) власної ролі в національному суверенітеті, побудові незалежної держави, створенні правової системи, правотворчості [1, с. 13]. Оцінки феномену етноправосвідомості представлено у працях Й. Васьковича, В. Грищука, В. Жмира, О. Манохи, В. Медведчука, О. Мироненка, П. Рабіновича, Ю. Римаренка, В. Тація, Б. Тищика, В. Чеховича, М. Юрія та ін.

Тексти народних дум транслюють конвенціональні образи етноправосвідомості, пов'язані з такими рисами української ментальності, як вільнодумство, прагнення злагоди, емоційність, важливий прагматизм, толерантність, відсутність національної ворожнечі, що знайшли свій вияв у міфологічних уявленнях, смаках, релігійних поглядах творців і носіїв українського епосу. Унікальність фольклорної правосвідомості полягає в тому, що вона є втіленням особливого виду емоційних переживань, пов'язаних з ідеями честі, гідності, віри та обов'язку – сплавом історичних, моральних, культурних, правових чинників буття окремої людини й цілої спільноти.

Характер знань, переконань, ідеалів, які складають основу правосвідомості, свідчить про наявність у вказаного феномену двох рівнів – стихійного та обґрунтованого. Перший корелює з національною психологією, другий базується на науці, документальних свідченнях, історичних фактах. Українські народні думи презентують переважно стихійний рівень правосвідомості, пов'язаний з формуванням повсякденних уявлень щодо норм, закорінених у систему ментальних структур етносу.

Предметом нашої уваги є вербалізації смислових контурів права у народних думах ранньої козацької доби, тематично пов'язаних із героїчною боротьбою українців проти турецько-татарських загарбників. Авторами цих творів здебільшого були кобзарі – виразники ідейних настанов українського козацтва. Цілком закономірно в аналізованих текстах знайшли відображення народноюрідичні уявлення козацької етносубгрупи. Елементи правосвідомості, збережені народними думами, спираються на звичаєве право, зміст якого не встановлювався рішеннями правотворчих

органів, а формувався в процесі правової практики. Первісні норми звичаєвого права були позбавлені юридичного забезпечення, але згодом набули його внаслідок закріплення звичаєво-соціального нормативу в тій чи іншій формі. Звичаї, більшість із яких побутували в Запорозькій Січі, склали своєрідне «козацьке право». Крім цього, джерелом звичаєвого права запорожців були трансформовані норми давньоруського права, а також запозичені концепти римсько-християнського права, звичаї та правові норми Речі Посполитої і Московської держави [1, с. 12]. Підґрунтям формування козацької правосвідомості стали: верховенство та повновладдя субетносу, що забезпечувало незалежність і самостійність розвитку спільноти; спроможність етносоціуму брати участь у процесах державотворення; особливий режим суспільного життя з повним і неухильним дотриманням усталених правил; сукупність поглядів, що виражали повагу до гідності та честі людини; контроль над діяльністю керівних установ; відповідність між значущістю ролі суб'єкта та його соціальним становищем, правами та обов'язками, винністю та карністю.

За специфікою відтворення народноюрідичних уявлень у окрему підгрупу перш за все виділено «невільницькі плачі» («Невольники», «Плач невольників» «Невольники на каторзі» та ін.), «які слід відносити до найдавніших зразків жанру, сформованих на основі похоронних речитативів» [11, с. 267]. У текстах невольницьких плачів ідеї сфери народної правосвідомості представлені системою первісних юридичних кваліфікацій, що стосуються ствердження права людини на життя, свободу, фізичну недоторканість, перебування на рідній землі, контакт із родиною. Дума «Плач невольника» окреслює смислові контури прав бранців на визволення через викуп за сприяння близьких та рідних: *«Нехай отець і матуся мою козацькою незгодоньку будуть добре знати, // Грунти й маєтки будуть збувати, // Великі шкерботи собирати // Та мою козацьку головоньку з тяжкої неволі визволяти»* [13, с. 39]; характеризує ступінь інтенсивності порушення прав невольників: *«Тоді козакам, бідним невольникам, // Тяжкая неволя добре далася знати: // Кайдани руки та ноги повривали, // Сирая сирця тіло козацьке-молодецьке до жовтої кості проїдала»* [13, с. 39]; стверджує право полонених залишатися патріотами рідної землі та апологетами християнської віри: *«Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, // Ти наповнена сріблом та золотом, дорогими напитками, // Тільки в тобі трудно пробувати. // Що в тобі козаки, бідні невольники пробувають, // Празника святого Різдва й Великодня не знають // Та про віру християнську думають та гадають, // Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають»* [13, с. 39–40]; фіксує волевиявлення людей, насильно позбавлених свободи, пов'язане зі сподіваннями на порятунок та відновлення прав: *«Визволь нас, боже, з тяжкої неволі // На святоруський берег, // На край веселий, між мир хрещений, в города християнські!»* [13, с. 40].

Уявлення про порушення прав бранців сконцентровані в іменних словосполученнях: *бідні невольники, безчасні невольники, козацька незгодонька, тяжкая неволенька, турецькая каторга*, їх індексують предикати: *проклинати, плакати, розлучати, рятувати*.

Найважливішими мотивами дум про визволення з турецької неволі («Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» та ін.) є свобода, особиста мужність, відвага, сила духу, честь, відданість товариству, патріотизм, культ християнської віри. Водночас у текстах аналізованого циклу гостро засуджують та інтерпретують як велике безчестя, зраду інтересам козацтва, віровідступництво людей, що через обставини чи в інтересах особистої вигоди переходили на бік ворога, порушуючи освячені віками норми моралі, суспільного співжиття українців, козацького побратимства.

Сюжет думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» не прив'язаний до конкретного історичного факту, а відображає типовий для того часу гостро драматичний епізод боротьби за повернення свободи. Напруженість ситуації посилює те, що троє козаків, які прагнуть вирватися з полону, є рідними братами, при цьому старший і середульший – на конях, а наймолодший – «піший пішаниця». Це і є основою конфлікту думи, у якій на перший план висунуто проблему козацької честі. Молодший брат просить старших взяти його з собою. Середульший хотів би так зробити, але під тиском жорстокого та егоїстичного старшого брата залишає молодшого в чистому полі напризволяще. Дума має дуже багато варіантів, котрі умовно можна поділити на три сюжетні різновиди. Один із них пов'язується зі смертю всіх трьох братів (менший помирає з голоду, старших вбиває турецька засідка); другий – із загибеллю наймолодшого і поверненням додому старших братів; у третьому наймолодший стає жертвою нападників, а найстаршого після повернення додому громада засуджує до смерті за бездушність, що обернулася злочином проти життя залишеного в небезпеці брата. Як бачимо, дума яскраво представляє народноюрідичний аспект, трансльований через відображення суспільних законів життя українського народу, його переконань і поглядів, системи моральних цінностей. У аналізованому

тексті презентовано уявлення сфери національної правосвідомості, що постають у формі сукупності соціальних норм, зобов'язань, заборон. Зокрема, зафіксовано право людини боротися за власне звільнення: «...три брати з города Азова // З турецької бусурменської // Великої неволі утікали» [13, с. 66]; право розраховувати на допомогу ближніх у скрутну хвилину: «Братія мої рідненькі як соколи сивенькі! // Станьте ви, братія, підждіте, // Свої козацькї-молодецькї коні припиніте // І мене, пішого-піхотинця, между себе возьміте, // Хоч мало-немного, версту місця, підвезіте, // У християнській городи підвезіте» [13, с. 66]; право обрати тип поведінки, який може відповідати чи суперечити інтересам та потребам інших осіб (середній брат пропонує старшому дотримуватися заведеного порядку і не відмовляти в допомозі наймолодшому втікачеві): «Станьмо ми, брате, надждімо, // Свої козацькї-молодецькї коні припинімо, // Брата свого найменшого, // Пішого-піхотинця, надждімо...» [13, с. 68]; право надати посильну (часткову) допомогу особі, що потерпає: «Став середульший брат // З клену-древа верхи ламати, // Своєму братові найменшому, // Пішому-піхотинцю на прикмету залишати» [13, с. 69]; право людини на родинні стосунки: «Стали ті два брати // До отцевського двору доїжджати, // Стали отець і матуся // Із хлібом і сіллю виходжати» [13, с. 71–72]; право отримати долю спадщини: «А ще худо, брате, отцеве імуцество // На три часті розділяти, – // Лучче ми будемо, брате, // На дві часті паювати» [13, с. 71]; право винуватого на каяття: «Став середульший брат за стіл сідати, // Гірко плакати й ридати, // Дрібні сльози проливати, // Став він своєму отцю-неньці // Усю правду казати: // «Що в одному ми полку бували // І одному пану служили – // У турецькій-бусурменській у тяжкій неволі, // У городі Азові пробували, // Із города Азова умісті із полону тікали, // Тільки ми свого брата найменшого, // Пішого-піхотинця, // У турецькій, у бусурменській великій неволі покидали» [13, с. 72]; право батьків на посмертне вшанування сина: «Стали отець-мати обіди справляти, // Молебні наймати» [13, с. 72]. Коло правових зобов'язань народна свідомість, відтворена думою, окреслює через уявлення про мотиви порушення порядку, які стають причинами умисного залишення людини в небезпечному для життя стані: «Що як будемо ми, брате, // Свого брата найменшого, пішого-піхотинця, // Ждати-ожидати, // Козацькї-молодецькї коні зупиняти, // Буде за нами велика неволя, // Сильна погоня ганяти, // Будуть нас у полон, у гіршу неволю завертати, // Будуть наше тіло на три часті // Сікти-рубати; // То нум же ми, брате, тікати. // Лучче нашому найменшому, // Пішому-піхотинцю, у турецькій неволі // Самому помирати» [13, с. 68]. Сферу заборон презентує засудження злочинного нехтування батьківськими правами на достовірну інформацію про сина: «Став же найстарший син за стіл сідати, // Своєму отцю-неньці неправду казати: // «Не в одному ми полку бували, // Не одному пану служили, // Що ми свого брата найменшого // За дев'ять літ у вічі не видали» [13, с. 71]. Порушення прав потерпілої особи на допомогу в думі потрактовано як безчестя, гірше від смерті: «Лучче було, брате, // У турецькій-бусурменській неволі // Усім трьом помирати, // Чим нам свого брата, пішого-піхотинця, // У великій неволі покидати» [13, с. 68]. Фіксація уявлень про покарання презентує народноюрідичні енграми, пов'язані з усвідомленням неприпустимості деформації ustalених норм співбуття: «Стали найстаршого сина із двору зсилати, // Стали його обществом-народом // До розстрілу випроводжати» [13, с. 72].

Вербальними сигналами, що окреслюють смислові контури юридичної компетенції, зафіксовані текстами народних дум про втечу з полону, є протиставлені абстракти «воля» / «неволя».

До групи дум турецько-татарської тематики належить ще кілька циклів текстів, що оповідають про реалії похідного життя воїнів, які спинили наступ чужинських орд на східнослов'янські землі, змальовують труднощі й героїку морських походів. Такі думи, як «Буря на Чорному морі», «Козак нетяга», «Козак Голота» не містять елементів жалібного чи голосильного характеру, проте включають певні повчання, котрі реалізують виховний потенціал. Смислові контури народної правосвідомості в зазначених текстах засвідчують кваліфікації випадків порушення соціального регламенту й покарання як засобу відновлення порядку.

Дума «Козак Голота» відтворює народноюрідичні уявлення про право козака на власні дії: «Ой там гуляв козак Голота, // Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота» [13, с. 20]; право дотримуватися соціальних норм, зобов'язань, заборон: «То гуляє козак Голота, погуляє, // Ні города, ні села не займає» [13, с. 20]; право захищати своє життя в протистоянні з іноземним завойовником, багатим татариним, який має злочинний намір полонити Голоту й продати за велику ціну в рабство: «Без міри пороху підсипає, // Татарину гостинця в груді посипає» [13, с. 21]; право розпорядитися майном вбитого ворога: «Він тоді добре дбав, // Чоботи татарські істягав, // На свої козацькі ноги обував; // Одежу істягав, // На свої козацькі плечі надівав; // Бархатний шлик іздіймає, // На свою козацьку голову надіває; // Коня татарського за поводи взяв, // У город Січі припав» [13, с. 22].

Народною юридичній інформативності дум наведеного типу притаманний певний гіперболізм, що виявляється передусім в описах перебільшених можливостей козаків та гумористичному змалюванні їхніх правових амбіцій.

Спеціальної уваги потребує цикл дум про смерть козака («Федір безродний, бездольний», «Смерть братів Самарських», «Смерть козака на Кодині-Долині» та ін.), у яких на фоні скорботних мотивів прощання зі смертельно враженим героєм та звеличення його перемог, патріотичних вчинків і високих духовних якостей, відтворено народною юридичні уявлення щодо права козака мати джуру: «Тільки поміж тим трупом Федор бездольний, // Посічений та порубаний, // Да й на рани смертельні не змагає; // А коло його джура Ярема, гей, промешкає» [13, с. 26]; права козака віддавати джурі розпорядження: «Ей, джура Яремо, // Та добре ж ти дбай, // Да на коня сідай, // Да їдь понад лугом Базалугом, // Та понад Дніпром-Славутою» [13, с. 27]; обов'язок джури виконувати накази козака: «То джура Ярема, ой да добре дбає, // Да на коня сідає, // Ой да перед ним повертає» [13, с. 27]; право воїна висловити останню волю щодо власного майна: «Гей, джура Яремо, // То дарую я тобі по смерті своєї // Коня вороного, // Ей а другого білогривого, // І тягеля червоної, // Од піл до коміра золотом гаптовані, // І шаблю булатную, // Пицаль семип'ядную!» [13, с. 26–27]; право героя на посмертне вшанування: «Отаман військовий, // Та добре він дбав. // Да в суботу із семисот п'ятдесят козаків вибирав, // Да в суботу проти неділі, // У четвертій полуночній годині, // У луг Базалуг козаків висилав. // Ой то вони прибували. // Да тіло козацькеє знаходили, // На червону китайку клали, // Тіло козацькеє-молодецькеє обмивали, // А шаблями суходол копали, // А шапками да приполами персть носили, // Да високу могилу висипали // І прапірок у головах, ей, устромили, // Да премудрому лицарю славу учинили» [13, с. 28].

Тематичний цикл дум про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників презентує низку аспектів фольклорної правосвідомості. Народною юридичною інформативністю думового масиву реалізується синкретично, кванти правових смислів постають із контексту, підтексту й притексту, спираються на фонові знання носіїв традиції, вербалізовані в індексаціях суб'єктів, предикатів, атрибутів, артефактів стихійної правосвідомості. Дешифрація енграм народною юридичного досвіду, збереженого усною епічною спадщиною, потребує заглиблення у сфери національної історії, культури, етнографії. Перспективи дослідження пов'язуємо з подальшим вивченням способів вербалізації смислових контурів права, відтворених текстами народних дум доби Хмельниччини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Д.В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Д.В. Андреев. – К., 2003. – 21 с.
2. Беценко Т.П. Текстово-образні універсалії думового епосу: Структура, семантика, функції: [монографія] / Т.П. Беценко – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – 400 с.
3. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – поч. XX ст.: [монографія] / М.В. Гримич. – К.: Віпол, 2004. – 588 с.
4. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / О.В. Гришук. – Харків, 2008. – 33 с.
5. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору: [монографія] / В.Ф. Давидюк. – [2-е видання]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 309 с.
6. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза: Еволюція епічних жанрів: [монографія] / Л.Ф. Дунаєвська. – К.: Вища школа, 1997. – 447 с.
7. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова: [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 245 с.
8. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
9. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: [монографія] / О.П. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.
10. Кононенко В.І. Мова у контексті культури: [монографія] / В.І. Кононенко. – Київ-Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.
11. Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / З.Б. Лановик, М.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
12. Мойсієнко А.К. Мова, як світ світів. Поетика текстових структур: [наукове видання] / А.К. Мойсієнко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 280 с.

13. Народні думи: [збірник / упоряд., автор передмови і приміток С.В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1986. – 173 с.
14. Прадід Ю.Ф. Юридична лінгвістика / Ю.Ф. Прадід // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 21–25.
15. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.: [наукове видання] / [І.Б. Усенко, В.Д. Бабкін, І.В. Музика та ін.]; відп. ред. І.Б. Усенко. – К.: Наукова думка, 2006. – 278 с.

Svitlana Lavrynenko

Verbalization of law sense contours in ukrainian folk dumas

The article presents the study of the verbalization of sense contours of folk juridical informative texts related to Ukrainian heroic epic literature. The дума texts contain the system of ethnically determined indexations of primitive ideas in the spheres of natural, family, private and administrative law.

Key words: Ukrainian дума, folk juridical informativity.

Людмила Рудакова

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті конкретизовано шляхи мовного вираження експліцитної соціокультурної інформації про країну, мова якої вивчається.

Ключові слова: соціокультурна компетенція, денотативні реалії, конотативні реалії, безеквівалентна лексика, конотативна лексика, ономастична лексика, аббревіатури, антропоніми, топоніми, «хрононіми», фразеологізми, алюзії, мовленнєві кліше.

Глобальна мета навчання іноземної мови сьогодні – підготовка до адекватної інтеркомунікації, яка може бути забезпечена формуванням іншомовної комунікативної компетенції, тому особливої актуальності набуває формування соціокультурної компетенції. Зростає роль засвоєння не лише мовних та мовленнєвих знань, навичок і вмінь, а й соціокультурної інформації як знань про іншомовну культуру, відомостей про країну, мова якої вивчається, які підлягають засвоєнню та забезпечать діалог між культурами.

Формування соціокультурної компетенції буде ефективним за умови занурення тих, хто вивчає іноземну мову, в іншомовне мовленнєве і культурне середовище. Доцільність занурення в культуру, систему цінностей, світосприйняття та світорозуміння іншого народу при навчанні іноземної мови наголошена неодноразово багатьма вченими, зокрема: І. Л. Бім, Н. Ф. Бориско, Є. М. Верещагін, Г. Д. Гачев, І. В. Гюббенет, І. О. Зимня, Г. В. Колшанський, В. Г. Костомаров, О. М. Леонтьєв, В. А. Маслова, Ю. І. Пассов, О. Д. Райхштейн, В. Л. Скалкін, Л. П. Смелякова, О. Б. Тарнопольський, Г. Д. Томахін, L. Bloomfield, D. Brown, F. Debyser, J. van Dijk, C. Fries, R. Lado, R. Oxford, A. Reboullet, R. Scarcella, A. Wierzbicka тощо.

Багато аспектів формування соціокультурної компетенції, як складової комунікативної компетенції, яка передбачає володіння іноземною мовою як феноменом національної культури народу, мова якого вивчається, не розроблено належною мірою. Ми вбачаємо, що ліквідувати таку диспропорцію можливо за умови розвитку студентів-філологів як білінгвів, як вторинних мовних особистостей з притаманними їм лексиконом, тезаурусом і прагматиконом. Оскільки соціокультурна інформація про англomовний світ у процесі вивчення іноземної мови передусім виражена словесно, мета нашої статті – проаналізувати можливі шляхи її мовного вираження взагалі та в американському варіанті англійської мови зокрема.

Слово, що є основним носієм інформації, має лексичне значення, ядром якого виступає поняттєве концептуальне значення. Крім концептуального ядра, до складу значення слова входять додаткові, змінні значення – конотації та пресупозиції. Ця частина слова називається *лексичним фоном* або *культурним компонентом семантики*. Слова з культурним компонентом, обмежені рамками конкретної лінгвокультурної спільноти, культурою конкретного народу, складають *лексику з країнознавчим компонентом семантики* або є *словами з культурним компонентом* [3 – 8; 13 – 14; 17].

Соціокультурні явища та поняття іншого народу називаються реаліями [3; 11, с. 121–128; 13–14; 17–19]. Національні реалії бувають денотативними і конотативними.